

Leyla Vəli qızı Qocayeva, Dürdanə Əsəd qızı Nağıyeva⁸⁹
**OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ –SA, –SƏ ŞƏKİLÇİLİ ZAMAN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN
STRUKTUR TIPLƏRİ**

Dil daşıyıcılarının həyata baxışı, dünyanı dərk etmə tərz, habelə dini-mifik dünyagörüşünün özünəməxsusluqları və fərqləri oğuz qrupu türk dillərinin leksik sistemində, xüsusilə də zaman leksikasında qabarıq hiss olunur. Zaman leksikasının bu istiqamətdə tədqiqi həm linqvistik, həm də etnokulturoloji cəhətdən aktualıq kəsb etməklə yanaşı, etnoslararası münasibətlər fonunda dilin leksik sisteminin inkişafı və zənginləşməsi məsələlərini aydınlaşdırmaq, onların qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq cəhətdən aktualıq kəsb edir.

Zaman budaq cümləsi zərflik sisteminə daxildir. Zaman budaq cümləsi əsas cümlədə baş verən iş, hadisə və hərəkətin zamanını göstərir. Budaq cümlənin bu növündə zaman anlayışı, zaman koordinatları müstəqil şəkildə təzahür olunur.

–sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri insan təfəkkürünün zaman barədə düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə formalaşaraq, konkret türk dillərinin daxili qanunları əsasında fəaliyyətini davam etdirir.

–sa, –sə şəkilçisi də zamanın morfoloji yolla təqdim etmə üsullarından biridir.

Türk dillərində –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri analitik-sintetik tipə aid edilir. Türkmən dilçisi N.Nartıyev analitik-sintetik vasitələrlə –sa/–sə, modelli budaq cümlə formalarını göstərir: 1) kim..., –ca/–c; 2) һәме... –ca/–ce; 3) әгәр... –ca/–ce; 4) гүрдүм... –ca/–ce² (2, 136).

Bu tip zaman budaq cümləsi adi danışq dili üçün xarakterikdir. Baş cümlədə zaman bağlayıcıları və –sa, –sə şəkilçisi, budaq cümlədə isə baş cümlədə göstərilən bağlayıcı sözlərə qarşılıq təşkil edən zaman ifadə edən sözlər işlənir. Lakin sonuncu işlənməyə də bilər; zaman bildirilən söz buraxılır.

–sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümləsinin türk dillərində formalaşma tarixi qədimdir. XI yüzilliyin abidəsi olan Mahmud Kaşğarlı “Divan”ında –sa, –se şəkilçili zaman budaq cümlələri ilə də qarşılaşmaq olur; “Anuk utru tutsa yokka sanmas” (2, 63). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri baş cümlədən əvvəl işlənərək ona “neçə kim”, “qaçan”, “qaçan kim”, “ol vəqt kim” bağlayıcı sözləri ilə bağlanmışdır. Məs.: **Qaçan kim Budaq atsa**, Beyrək “əlin var olsun” dedi. Uruz atsa, “Əlin var olsun” deyirdi (3, 63); Al ayğır **qaçan** kim yağı qoxusun **alsa**, ayağın yerə döyərdi, tozu kögə çıqardı (3, 107).

Maraqlıdır ki, müasir türk ədəbi dillərində **ki** ədatı ilə –sa² şəkilçisi növbələşdiyi halda, “KDQ”-un dilində əksərən birlikdə işlənmişdir.

“Kim” ədatının və ya –sa² şəkilçisinin işlənmədiyi hallar da mövcuddur: Bayandur xanın divanına **qaçan** istəsə, varır gəlurdi (3, 110), **Qaçan** Qazan evin yağmalatmasa, hələlinin əlin alur, çıxar... (3, 123); **Necə ki** bu duşi gördüm, (sə) şundan bəri əqlim-huşum dəre bilmən. Mərə qılbaş **ol vəqt kim** Üç bozoq yığnaq **olsa**, **ol vəqt** Qazan evin yağma edərdi (3, 123).

N.Z. Hacıyeva –sa² şəkilçisinin olmadığı bir dövrdə bu tip zaman budaq cümlələrinin (atalar sözündən ibarət) **intonasiya** ilə bağlandığını göstərir və aşağıdakı müqayisəni aparır: **Ay doğar, gün dincələr // Ay doğsa, gün dincələr**. Türkmən dilində belə zaman budaq cümlələri işləkdir: Гун чыхар, хова маялар // Гун чыхса, хова маялар.

Ümumtürk səciyyəli –sa² şəkilçisi zaman konstruksiyalarının tərkibində bir sıra modal mənalar ifadə edir. Məsələn, aşağıdakı budaq cümlədə güman modallığı öz əksini tapmışdır: Oğuz zamanında bir yigit ki ivlense oh atar – idi, okı ne yizde düşse anda gerdek diker idi (DK).

Qaqauz dilində bir anda olan hadisə və hərəkətlər –sa, –sə şəkilçili zaman budaq cümlələri ilə ifadə olunur. Bu forma başlıca olaraq “**бак**” feili vasitəsilə işlənir. Qaqauz folklorunda həmin tip zaman budaq cümlələri işləkdir: Бир дә **баксалар**, орда бүүк бир адам... **Ачан бакса**, не гөзәл кыз, не да чожук, икиси дә читфишләр⁴.

Oğuz qrupu türk dillərində –sa² şəkilçili zaman budaq cümlənin bir-birindən fərqli struktur tipləri vardır. Həmin tipləri aşağıdakı bölgülərə ayıra bilərik:

1)

haçan	sa ²	onda
ачан		
хачан		

Haçan Tehranın nüvə silahı olarsa, onda heç kəs cəsarət edib bu ölkəyə zərbə vura bilməz (“Yeni müsavət” qəz.). **Haçan** səndən soruşsa, onda cavab verərsən (danışq dilində), **Хачан** онун янындан гайданам болсак, онда хэзир ене баралы гой ол кагызыны дүзедиб язсын (Б.Сейтяков). İlk yaz yaklaşırdı, açan Sovet Askeri Койларды faşketleri qeri bizim memleketin qraniüasının öteyanına (N.Baboqlu).

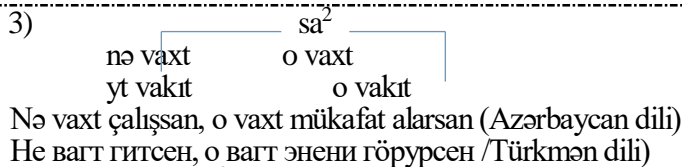
2)

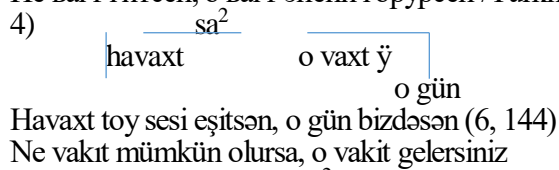
nə zaman	sa ²	o zaman
----------	-----------------	---------

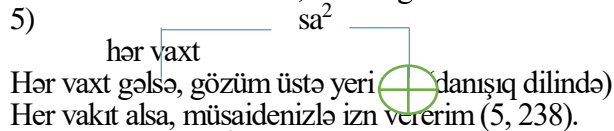
Ne zaman китка senejek, bän da o zaman evlenevän (Гагауз фольклору);

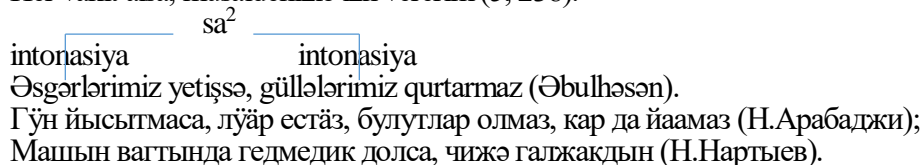
Bir çalışsan, **o zaman** hayatın düzene girer... Чыкарэр бу гөзүнүн бирини, o zaman кардашы верер она бираз терекә (Гагауз фольклору).

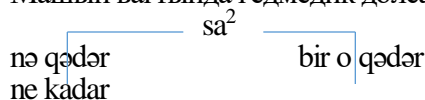
⁸⁹ Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrasının dosentləri qocaleyva511@gmail.com

3)
 Nə vaxt çalışsan, o vaxt mükafat alarsan (Azərbaycan dili)
 He vaxt gıtseñ, o vaxt ənени görürseñ /Türkmən dili)

4)
 Havaxt toy sesi eşitseñ, o gün bizdəsən (6, 144)
 Ne vakıt mümkün olursa, o vakıt gellersiniz

5)
 Hər vaxt gəlsə, gözüm üstə yeri (danışiq dilində)
 Her vakıt alsə, müsaidenizlə izn vererim (5, 238).

 intonasiya intonasiya
 Əsgərlərimiz yetişsə, güllələrimiz qurtarmaz (Əbulhəsən).
 Гүн йысытмаса, лүär естәз, булутлар олмяз, кар да йаамаз (Н.Арабаджки);
 Машын вагтында гедмедик долса, чижә галжақдын (Н.Нартыев).

 nə qədər bir o qədər
 ne kadar

İran-Amerika ziddiyyətləri nə qədər xoşluqla, sülh yolu ilə çözülsə, bir o qədər Azərbaycanın xeyrinədir; Ne kadar sen varsan, ben senunleyem (5, 177).

-sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümləsinin yarımçıq formasında da oğuz qrupu türk dillərinin dialoji nitqində istifadə olunur. Həmin forma dialoji şəraitdə - sual-cavab situasiyasında reallaşır. Baş cümlə sual konstruksiyasının, budaq cümlə isə cavab konstruksiyasının vəzifəsini yerinə yetirir. Məs.: -Kəndə nə vaxt gedəcəksən? – Nə vaxt atamın icazəsi olsa (danışiq dilində); - Köyə ne vakıt giteceksin? – Ne vakıt babamın izni bolsa (danışiq dilində).

Şifahi nitqə **-sa, -sə** göstəricili zaman budaq cümlələri yerlərini dəyişə bilər. Bu hal aktuallaşma şəraitində cümlənin hissələrə parçalanması ilə xarakterizə olur. Hər gün səhər saat onla – on iki arasında zəng edə bilərsiniz. Nə vaxt könlünüz istəsə (4, 198). Həmin zaman konstruksiyasının bütöv zaman budaq cümləsişəklində bərpə etmək olur: Nə vaxt könlünüz istəsə, o zaman zəng edə bilərsiniz. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, qaçauz dilində **-sa, -se** zaman budaq cümlələrində çox zaman işlənmir, həmin funksiyanı “açan” bağlayıcısı yerinə yetirir. Məs.: Да те о бир вакытта, **ачан** она генә чекеттийдиләр, демәә касаба, орада ачылдыды бир школа.

Beləliklə, **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələri məzmun konkretliyi əmələ gətirməklə baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin vaxtını aydınlaşdırır. **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələrində üslubi effekt güclüdür. **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələrində semantik funksiya ani və təkrar zaman planında verilir.

Oğuz qrupu türk dillərində zaman budaq cümləsinin işlənmə tezliyi 0,7 faiz təşkil edir. Bunun 0,3 faizi **-sa, -sə** şəkilçili zaman konstruksiyalarının payına düşür. Postpozitiv **-sa, -sə** şəkilçili zaman budaq cümlələri ancaq Azərbaycan və qaçauz dilləri üçün xarakterikdir. Baş və budaq cümlənin komponentləri arasında eyni zamanda baş verən hadisələr öz əksini tapır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Müasir Azərbaycan dili. III c., Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, 406 s.
2. Kaşqarlı M. «Divanı lüğət-in türk», Bakı: Öndər, 2008, 369 s.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud” Bakı, 2015, 153 s.
4. İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 217 s.
5. Sabahattin A. İçimizdeki şeytan. İstanbul: Şubat, 1998, 734 s.
6. Məlikzadə İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005, s. 169
7. Нартыев Нурагды. Строй сложного предложения в современном туркменском языке, АДД, Баку, 1984
8. Гаджиева Н.З. Синтаксис сложноподчиненного предложения в азербайджанском языке. Издательство Академия Наук СССР, М., 1963, ст. 80
9. Буджактан сесләр. Литература йазылары. Кишинев: 1959
10. Мусаев М.М. Придаточные предложения времени и причастные и деепричастные обороты с временным значением в тюркских языках юго-западной группы. Баку: АҚД, 1980.

Açar sözlər: zaman budaq cümləsi, türk dilləri, ədəbi di, baş cümlə, zaman konstruksiyası

Ключевые слова: временная ветвь предложения, тюркские языки, литературный ди, главное предложение, временная конструкция

Key words: temporal branch of the sentence, Turkic languages, literary di, main sentence, temporary design

Oğuz qrupu türk dillərində -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələrinin struktur tipləri
Xülasə

Məqalədə mürəkkəb cümlə, onun növləri, budaq cümlənin növləri, eləcə də zaman budaq cümləsi haqqında ətraflı məlumat verilir. Zaman budaq cümləsi zərflik sistemində daxildir. Zaman budaq cümləsi əsas cümlədə baş verən iş, hadisə və hərəkətin zamanını göstərir. Budaq cümlənin bu növündə zaman anlayışı, zaman koordinatları müstəqil şəkildə təzahür olunur. -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələri insan təfəkkürünün zaman barədə düşüncələrinin müəyyən inkişaf dövründə formalaşaraq, konkret türk dillərinin daxili qanunları əsasında fəaliyyətini davam etdirir. Bu tip zaman budaq cümləsi adi danışq dili üçün xarakterikdir. Baş cümlədə zaman bağlayıcıları və -sa, -sə şəkilçisi, budaq cümlədə isə baş cümlədə göstərilən bağlayıcı sözlərə qarşılıq təşkil edən zaman ifadə edən sözlər işlənir. Lakin sonuncu işlənməyə də bilər; zaman bildirilən söz buraxılır. Beləliklə, -sa, -sə şəkilçili zaman budaq cümlələri məzmun konkretliyi əmələ gətirməklə baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin vaxtını aydınlaşdırır.

Группа огуз на турецком языке -sa, -se типы структуры временных предложений Резюме

В статье дана подробная информация о сложноподчиненном предложении, его видах, видах ответвления предложения, а также о временном ответвлении предложения.

Временное предложение входит в систему наречий. Предложение ветви времени показывает время действия, события и действия, которые произошли в главном предложении. В этом типе ответвления понятия времени и временных координат проявляются самостоятельно. Предложения временной ветви с суффиксом -sa, -se формируются в определенный период развития мыслей человеческого разума о времени и продолжают функционировать на основе внутренних закономерностей конкретных тюркских языков. Этот тип временного предложения типичен для обычного разговорного языка. В основном предложении употребляются временные союзы и суффикс -sa, -se, а в ветвящемся предложении употребляются слова, выражающие время, которые соответствуют соединительным словам, показанным в основном предложении. Но последний тоже можно обрабатывать; слово, о котором сообщается, когда опущено. Так, предложения-ответвления с суффиксом -sa, -sə уточняют время действия или знак в основном предложении, создавая конкретность содержания.

Oguz group in turkish -sa, -se types of structure of temporary offers Summary

The article provides detailed information about the complex sentence, its types, the types of the branch sentence, as well as the tense branch sentence. The temporary sentence is included in the system of adverbs. The time branch clause shows the time of the action, the events, and the actions that took place in the main clause. In this type of branching, the concepts of time and time coordinates appear independently. The sentences of the temporal branch with the suffix -sa, -se are formed in a certain period of development of the thoughts of the human mind about time and continue to function on the basis of the internal laws of specific Turkic languages. This type of tense is typical of ordinary spoken language. The main sentence uses tense conjunctions and the suffix -sa, -se, while the branching sentence uses tense words that correspond to the connecting words shown in the main sentence. But the latter can also be processed; word reported when omitted. So, branch sentences with the suffix -sa, -sə specify the time of action or the sign in the main sentence, creating concrete content.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev